

Др Тамара Ђурђић Милошевић, ванредни професор
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу
ORCID: 0000-0003-3697-9591

Прегледни научни рад
УДК: 347.65:347.44
DOI: 10.46793/7623-143-0.375DM

ЗАЈЕДНИЧКО ЗАВЕШТАЊЕ И СРОДНИ ИНСТИТУТИ*

Резиме

Заједничко завештање представља инструмент располагања имовином за случај смрти као алтернатива традиционално заступљеном класичном завештању у свим савременим правима. С обзиром на његову специфичну правну природу као института који се налази између класичног завештања и уговора о наслеђивању, компаративна анализа заједничког завештања са осталим видовима располагања заоставштином од посебног је значаја за развој савременог наследног права. Истовремено, ширење привататноправне аутономије заузима централно место у актуелној реформи српског наследног права.

Кључне речи: располагања за случај смрти; заједничко завештање; класични тестамент; уговор о наслеђивању.

1. Увод

Завештање представља традиционално заступљен вид *mortis causa* располагања у свим савременим правима. Међутим, као израз потребе за флексибилнијим инструментима планирања наслеђивања, као и већом персонализацијом у том погледу, поједина права познају бројне субституते завештању, као што су уговор о наслеђивању, уговор о будућем наслеђу или легату, уговор о одрицању будућих наследних права итд. Поред њих, неки правни системи препознају и посебан вид располагања заоставштином у форми заједничког завештања.

Циљ ових алтернативних видова располагања заоставштином је очување имовине у кругу породице. Основни разлог увођења заједничког завештања у савремено наследно право јесте потреба супружника да за

* Рад је резултат научноистраживачког рада аутора у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2024. годину, који се финансира из средстава Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

случај смрти осигура наследноправни положај надживелог брачног партнера и своје деце.

Правни системи који нормирају заједничко завештање прецизно не дефинишу овај правни посао, за разлику од класичног завештања и уговора о наслеђивању.¹ У питању је правни посао који обједињује две појединачне изјаве последње воље, два самостална тестаментa. Може се рећи да је његово кључно обележје заједништво (повезаност) изјављених последњих воља тестатора. Оно подразумева претходно постојање воље (намере) оба тестатора да заједнички располажу, па се условно може говорити о „заједничкој последњој вољи“.

Заједничко завештање се по правилу сачињава у истом документу, али формалноправно јединство није услов његове пуноважности. Његова правна природа је комплексна с обзиром да комбинује елементе класичног завештања и уговора о наслеђивању.

Као и код уговора о наслеђивању, и заједничким завештањем котестатори могу да се узајамно именују за наследнике, може само једна страна именовати другу за наследника, а могу одредити за наследнике и треће лице.

Заједничко завештање као и уговор о наслеђивању има обавезујуће дејство. Разлика је у томе што код заједничког завештања везујући карактер не наступа моментом смрти једног од котестатора, док код уговора о наслеђивању моментом закључења уговора.

Иако заједничко завештање представља инструмент располагања заоставштином који је у значајној мери заступљен у немачкој пракси, у новије време је у немачкој правној доктрини све заступљенија критика обавезујућег дејства заједничког завештања сачињеног у приватној завештајној форми. Као највећи недостатак наводи се то што у већини случајева оставилац није свестан дејстава које завештање може произвести.

У правним системима који не допуштају ниједну од поменутих алтернативних форми располагања за случај смрти, као што су уговор о наслеђивању и заједничко завештање, јасно је да њихова недопуштеност произлази из неусклађености са основним принципима тестаментарног права. Међутим, имајући у виду кретања и тенденције савременог наследног права које су усмерене ка флексибилнијем планирању наслеђивања и прилагођавању конкретним потребама савременог правног промета, извесно је да су одступања од традиционалног поимања класичног тестаментa као јединог допуштеног вида располагања заоставштином извесна, и да такво схватање представља реликт прошлости, те самим тим се намеће и нови приступ поимању слободе располагања за случај смрти.

¹ Burandt, V., Rojahn, D., *Erbrecht*, Verlag C.H. Beck, München, 2011, стр. 635.

2. Појам и врсте заједничког завештања

2.1. Појам заједничког завештања

Правни системи који нормирају заједничко завештање прецизно не дефинишу овај правни посао. У питању је правни посао који обједињује две појединачне изјаве последње воље, два самостална тестаментa. Може се рећи да је његово кључно обележје заједништво (повезаност) изјављених последњих воља тестатора. Оно подразумева претходно постојање воље (намере) оба тестатора да заједнички располажу, па се условно може говорити о „заједничкој последњој вољи“.

Правна природа заједничког завештања је комплексна, јер је реч о правном послу који садржи елементе класичног завештања, као и уговора о наслеђивању. Због тога се мора компаративно посматрати у односу на оба поменута института како би се дефинисало место заједничког завештања у наследноправном систему, као и његов значај (ова упоредно правна анализа дата је у одељку...).

Као код сваког правног посла тако и код заједничког завештања, конкретно располагање се врши ради остварења одређеног правног циља који представља **каузу** тог правног посла. Правни циљ који се жели постићи сачињавањем заједничког завештања је исти као и код осталих завештајних облика, а то је располагање имовином за случај смрти, односно *mortis causa*. Како је воља тестатора заснована управо на тој побуди да се одређено лице учини наследником, мотив се и код заједничког завештања као доборчиног правног посла приближава каузи.

Заједништво се, дакле, огледа у повезаности изјављених воља тестатора, односно њихових располагања, тако да у случају да заједнички тестамент није сачињен као јединствени документ, повезаност (узајманост) располагања тестатора се не може претпоставити, већ мора бити изричито или прећутно изражена у завештањима.

Од суштинског значаја за заједнички тестамент воља оба тестатора да заједнички располажу па се условно речено може говорити о заједничкој последњој вољи. У случају да заједнички тестамент није сачињен као јединствени документ, заједништво које се огледа у повезаности располагањима тестатора, мора бити манифестовано било изричито било прећутно. Тестатори их не могу лако опозвати што је последица узајамне повезаности њихових располагања за случај смрти.

2.2. Врсте заједничког завештања

Заједнички тестамент се у правним системима у којима је допуштен појављује у различитим варијантама (модалитетима). може бити закључен само између ограниченог круга лица. Најпре се заједничка завештања

према карактеру располагања, тј. према садржини могу поделити на **симултани заједнички тестамен** (*testamentum mere simultaneum*), **реципрочни** (*testamentum reciprocum*) и **кореспективни заједнички тестамент** (*testamentum corespectivum*).²

Код заједничког тестаментa *testamentum mere simultaneum*³ тестатори сачињавају засебна, независна завештања која су једино формално повезана, јер се налазе у истом писмену (документу, исправи) а између тестатора се заправо формира заједница тестирања.⁴ Код овакве врсте заједничког тестаментa, располагања тестатора су потпуно независна једна од других, односно сваки од тестатора одређује себи наследника потпуно самостално. Овај облик завештања супружници користе због предности форме (формалних олакшица) приликом располагања, нарочито када је реч о својеручном завештању (у немачком праву). С обзиром да је реч о два засебна тестаментална располагања која су само формално обједињена, поставља се питање да ли би овакав вид заједничког тестирања био допуштен у нашем праву?

У правној теорији се сматра да нема препрека да два класична тестаментa буду формално обједињена у истом документу, јер се на тај начин не ствара садржинска повезаност ових тестаменталних располагања, већ завештања као две одвојене изјаве последње воље производе правно дејство потпуно независно једно од другог.

Када је реч о **реципрочном тестаменту**, код њега су располагања садржински повезана, али нису међусобно условљена. Овим тестаментом тестатори по правилу, постављају један другог за наследника, тако да њихов крајњи правни статус зависи од тога ко је ког надживео. Узајамност располагања код реципрочног тестаментa мора бити изражена у самом завештању, било изричито или прећутно (кад је очигледно из садржине завештања да располагање једног тестатора не би било учињено без располагања другог тестатора).⁵

Основна карактеристика **кореспективног тестаментa** је међусобна условљеност (зависност) располагања лица која су га сачинила. Ништавост или опозив располагања једног од тестатора код конспиративног тестаментa повлачи неважност располагања другог тестатора, а самим тим и читавог тестаментa.⁶ Оваква условљеност располагања заснива се на претпоставци да ниједан од тестатора (брачних

² Брох Н., *Erbrecht*, Carl Heymanns Verlag, Köln-Berlin-München, 2004, стр. 115.

³ Бранковић, С., *Заједнички тестамент*, Гласник Адвокатске Коморе Војводине, бр. 4/53, стр. 4.

⁴ Повлакић, М., Софтић-Каденић, Д., *Да ли је потребно увести нове форме располагања morts causa у наследно право у Босни и Херцеговини?*, Зборник радова Свеучилишта у Сплиту, Неум, 2012, стр. 197.

⁵ Бранковић, С., *нав. чланак*, стр. 4.

⁶ Чл. 2270(1) Немачког грађанског законика.

партнера) не би располагао на конкретан начин да није и други тастатор учинио одговарајуће располагање. Кореспективне (условљене) одредбе могу се односити једино на постављање наследника, одређивање легата и других терета. Одредбе о постављању извршиоца завештања или пак о лишењу потомака наследног дела не могу бити узајамно условљене

Уколико није изричито назначено о каквом тестаменталном располагању је реч (симултаном реципрочном или условљеном), приступа се тумачењу завештања ради утврђивања праве воље завештаоца. Уколико се тумачењем не може утврдити стварна воља завештаоца, прибегава се правним претпоставкама које су законом прецизно дефинисане (чл. 2270, ст. 2 Немачког грађанског закона). Негативна страна ових правних претпоставки огледа се у том што надживели брачни партнер може бити везан завештањем након смрти свог супружника, а да то није била њихова стварна намера.⁷

3. Заједнички тестамент и класични тестамент

Претпоставке настанка класичног завештања морају бити испуњене и код заједничког завештања, а то су завештајна способност, слободна воља завештаоца манифестована у законом прописаној форми и изјављена са намером сачињавања завештања (*animus testandi*).

Поред слободне и стварне воље завештаоца за сачињавање пуноважног класичног завештања, завештаочева воља мора бити једнострана и лична. Једностраност представља једну од кључних карактеристика класичног завештања, те било какав утицај на вољу завештаоца од стране трећих лица доводи до његове рушљивости. Једностраност завештања је посебно изражена у домаћем наследном праву у којем је код завештајног располагања забрањено везивање последње воље једног лица за последњу вољу другог лица, што се конкретно огледа у забрани сачињавања заједничког тестаментa.

Насупрот класичном тестаменту, заједнички тестамент карактерише узајамност, неретко и условљеност наредби последње воље, чиме се одступа од принципа једностраности завештајног располагања. Завештаочева последња воља мора бити лично исказана, без обзира о којој завештајној форми је реч. Тако ни заједничко завештање не може бити сачињено преко заступника или пуномоћника, већ једино лично од стране тастатора. Лични карактер завештајног располагања испољава се и кроз опозив завештања, јер завешталац једино лично, слободно израженом вољом може опозвати завештање.

И један и други правни посао су формални, с тим што су за сачињавање својеручног заједничког завештање предвиђене формалне

⁷ Повлакић, М., Софтић-Каденић, Д., *нав. чланак*, стр. 299.

олакшице, што се наводи као предност у односу на класично завештање и истовремено као разлог заступљености заједничке завештајне форме у пракси.⁸

Заједничко завештање се подудара са класичним до тренутка делације првопреминулог тестатора. До тог момента заједничко завештање је опозив правни посао као и класичан тестамент. Од момента делације једног од супружника завештање постаје неопозиво, чиме се ограничава аутономија воље надживелог тестатора у погледу имовинскоправног располагања, и истовремено осигурава остварење последње воље преминулог супружника, чија располагања за случај смрти остају непромењена.

Из ограничавања права на опозив произлази и везаност изјављених воља код заједничког тестаментa чиме се остварује ограничавајуће (лимитирајуће) дејство на слободу располагања имовином. Везујуће дејство заједничког завештања је уједно и кључна тачка динстикције у односу на класични тестамент и на њој се темељи оправданост засебног нормирање заједничке завештајне форме.⁹

Право на опозив је манифестације слободе завештајног располагања, те одрицање од овог права код класичног тестаментa не производи правно дејство. Код заједничког тестаментa одрицање од права на опозив је могуће, али повлачи специфичне последице, јер у случају одрицања заједничко завештање производи дејство као уговор о наслеђивању уколико испуњава услове форме (законске услове) за пуноважност овог уговора.¹⁰

4. Заједнички тестамент и уговор о наслеђивању

Неспорно је да су уговор о наслеђивању и заједнички тестамент сродни наследноправни институти, јер имају корене у породичном праву. Њихово заједничко својство се огледа у циљу који се нормирањем остварује, а то је очување имовине оставиоца за чланове његове породице. Тачке преклапања заједничког завештања и уговора о наслеђивању су управо оне у којима се заједничко завештање мимоилази са класичним завештањем као једностраним правним послом, односно оне које издвајају уговор о наслеђивању од класичног облигационо-правног уговора.

Основно заједничко обележје уговора о наслеђивању и заједничког завештања јесте њихово дејство *mortis causa* као и обавезујући карактер.¹¹ У њиховом сачињавању учествују најмање два лица која међусобно морају

⁸ Види чл. 2265. Немачког грађанског законика.

⁹ Brox H., *Erbrecht, нав. дело*, стр. 115.

¹⁰ Бранковић, С., *нав. чланак*, стр. 6.

¹¹ Dieter, L., *Erbrecht*, Mohr Siebeck, München, 2002, стр. 161.

сарађивати. Оба правна посла закључују се са истим циљем, а то је стицање наследничког својства од стране уговорног наследника, односно надживелог тестатора код заједничког завештања. Ова лица стичу наследничко својство у моменту делације свог партнера, с тим да за живота оставиоца они не стичу никаква права на његовој имовини.¹²

Иако претходна сагласност воља тестатора да сачине завештање ствара основу за извесну сродност са уговором, она се никако не може означити као уговор. Јасна динстикција произилази из саме квалификације заједничког тестаментa као тестаменталног располагања, и уговора о наслеђивању као уговорног располагања.

Када је реч о правној природи ових института, за заједнички тестамент није било спорно да представља посебну форму тестаментa као правног посла *mortis causa*, иако је његова правна природа комплексна због бројних одступања од основних карактеристика класичног тестаментa. Међутим, уговор о наслеђивању није одувек био посматран као правни посао за случај смрти, већ делимично као правни посао *inter vivos*.

Циљ закључивања уговора о наслеђивању је именовање неког лица за уговорног наследника када се ствара могућност да он и фактички постане наследник и добије заоставштину оставиоца. Ово је типично наследноправно, а не облигационо правно дејство, јер се не заснива директно стварно право над стварима, чак ни очекивано презумтивно право, односно законски утемељена извесност за остваривање тог права. Уколико би се оставилац обавезао да одређено лице именује за наследника, ни у том случају уговор о наслеђивању не производи дејство правног посла међу живима. Ова обавеза јача положај уговорног наследника, међутим његов положај се суштински не разликује од положаја наследника у класичним тестаменту. Због тога се сматра да је уговор о наслеђивању наследноправног карактера, и као такав се заснива на основном принципу наследног права, а то је слобода оставиоца да располаже својом имовином за случај смрти.

Обавезујуће дејство код заједничког завештања наступа тек смрћу првопреминулог у корист евентуалног потоњег или крајњег наследника код берлинског тестаментa. Из овог својства опозивости произилази да је уговор о наслеђивању заиста уговор а заједнички тестамент заиста тестамент.

Заједнички тестамент може бити сачињен од стране ограниченог круга лица (у немачком праву једино између супружника, а у аустријском и између вереника), док за уговор о наслеђивању не постоји такво ограничење. Ограничење круга лица која могу сачинити заједничко

¹² Исто.

завештање прописано је са циљем спречавања наследника да путем заједничког завештања преко трећих лица утичу на вољу завештаоца.¹³

Док је за сачињавање тестаментна потребна завештајна способност, за закључење уговора о наслеђивању неопходна је пословна способност. Уколико се уговор закључује између супружника или вереника, онда га могу закључити и ограничено пословно способна лица. И уговор о наслеђивању и заједнички тестамент су посебно прилагођени овом облику заједнице, и историјски гледано најчешће су и били закључивани између супружника. У француском праву и данас уговор о наслеђивању може бити закључен између супружника.

Заједничко завештање може бити сачињено у било ком облику у којем се може сачинити класичан тестамент, док је за уговор о наслеђивању предвиђена једино нотарска форма.¹⁴ Разлог веће заступљености заједничког завештања у пракси јесте управо привилегија форме која посебно долази до изражаја код својеручног тестаментна за чију пуноважност нису предвиђени строги формалноправни услови (2267 BGB)¹⁵. Други разлог који правда заступљеност заједничког завештања је тај што је поверење првопреминулог супружника заштићено (осигурано) губитком права на опозив завештања на страни надживелог тестатора тренутком смрти првопреминулог супружника.

Разлика између уговора о наслеђивању и заједничког завештања огледа се и у природи обавезујућег дејства. Наиме, обавезујуће дејство уговора о наслеђивању везује се за тренутак закључења уговора, док се обавезујуће дејство заједничког завештања везује за тренутак смрти другог супружника. Пре момента делације, завештање је једнострано опозиво уколико је опозив учињен у форми нотарски оверене исправе, а од момента смрти право на опозив се гаси.¹⁶

Док уговор о наслеђивању настаје постизањем сагласности воља уговорних страна о предмету уговора, за пуноважност заједничког тестаментна неопходна је претходна сагласност његових учесника да такав тестамент сачине. Реч је о два једностраним изјавама воље за случај смрти које су обједињене у истом правном послу, али немају уговорни

¹³ Ferrari, S., *Erbrecht-Ein Handbuch für die Praxis*, Manzshe Verlags – und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2007, стр. 177.

¹⁴ Bartholomeyczik, H., Schlüter, W., *Erbrecht*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1975, стр. 165; Lange, H., Kuchinke, K., *Erbrecht*, Verlag C. H. Beck München, стр. 427-431.

¹⁵ Заједничко пуноважно завештање се сачињава у складу са чланом 2247. Немачког грађанског законика, који регулише формалноправне претпоставке за настанак својеручног завештања, с тим што ће завештање бити пуноважно уколико га сачини један од супружника у складу са овим захтевима форме, а да га потом други супружник потпише својеручно, уз назначивање датума и места потписивања завештања.

¹⁶ Brox, H., *Erbrecht*, Carl Heymanns Verlag, Köln-Berlin-München, 2004, стр. 110-112.

карактер. Изјаве воље могу бити и међусобно условљене тако да заједничка располагања тестатора зависе једна од других (ништавост једне изјаве воље повлачи ништавост друге изјаве воље, односно повлачи ништавост завештања), што подсећа на уговорне одредбе.

Међутим, иако узајамност представља једну од главних карактеристика уговорног располагања, заједничко завештање не поприма уговорни карактер, без обзира на узајамност тестаменталних располагања. Његов уговорни карактер изостаје, јер завештајна располагања не производе обавезујуће дејство за живота супружника, већ се њихово обавезујуће дејство везује за моменат делације првопреминулог тестатора.¹⁷ У том смислу заједничко завештање представља правни посао *mortis causa*, за разлику од уговора о наслеђивању који је двоструке правне природе - истовремено и уговор и располагање за случај смрти (неке од обавеза могу бити реализоване за живота уговорних страна (нпр. обавеза издржавања сауговарача), а неке се реализују тек по смрти првопремнулог (стицање својине на стварима из заоставштине).

Важно је напоменути да се обавезујуће дејство заједничког завештања не произилази из сагласности тестатора да заједнички располажу, већ се темељи на закону. Обавеза која произилази из заједничког тестаменталног оправдана је циљем који се жели постићи његовим конституисањем, а то је заштита поверења стране (тестатора) који је први преминуо.

Обавезујући карактер је обележје и заједничког тестаменталног располагања и требало би да унесе извесност у погледу насљендоправног положаја заједничког тестаменталног наследника, јер завештање везује надживелог тестатора од тренутка смрти првоумрлог брачног партнера. Код уговора о наслеђивању обавезе настају у тренутку његовог закључења, а обавеза именовања сауговарача за наследника се чином закључења и реализује. Међутим, стицање наследничког својства као циљ закључења уговора о наслеђивању се реализује тек тренутком смрти уговорног оставиоца, због чега уговор о наслеђивању представља правни посао за случај смрти, као и заједничко завештање.

Заједничко завештање карактерише узајамност располагања, а веома често су та располагања условљена. Уколико би располагање ишло само у једном смеру, онда не би било реч о заједничком завештању. Дакле елеменат узајамности је основно обележје заједничког тестаменталног сачињавању претходи сагласност тестатора да заједнички располажу, па се условно речено може говорити о „заједничкој последњој вољи“. Дакле заједништво огледа у садржинској повезаности појединачних располагањима за случај смрти. Међутим, важно је нагласити да су у питању два једнострана располагања обједињена у једном правном послу

¹⁷ Исто.

који нема уговорни карактер. По овом обележју се заједничко завештање разликује у односу на уговор о наслеђивању.

Предмет заједничког завештања као и уговора о наслеђивању јесте обезбеђивање наследног права за будуће наследнике (било уговорне наследнике или тестаторе у својству наследника). Дакле право које се конституише овим правним пословима нити је класично право потраживања, нити стварно право, већ право *sui generis*. У питању је очекивано (презумптивно) право, за чију реализацију не постоји законска или било која друга правно утемељена извесност.

5. Закључак

Савремено наследно право карактерише тенденција планирања наследства као управљања заоставштином после смрти чак и неколико генерација. У том циљу су креирани различити инструменти располагања имовином за случај смрти међу којима је посебно значајан уговор о наслеђивању, као и заједничко завештање, посебно у континенталном праву. Англосаксонско право познаје бројне институте који имају сличну функцију (управљање имовином након смрти) а то су траст, поклон за случај смрти, уговор о осигурању и сл.

Сви ови инструменти јесу у функцији ширења аутономије воље, јер појединцу стоји на располагању широк дијапазон форми располагања имовином за случај смрти. Међутим, основна карактеристика ових правних творевина јесте њихов обавезујући карактер који произилази из ограниченог или потпуно искљученог права на опозив правног посла у питању чиме се истовремено ограничава слобода завештајног располагања.

Слобода завештајног располагања имовином се не губи дакле у потпуности већ неважећа постају само завештајна располагања која су противуречна садржини заједничког завештања или уговора о наслеђивању. У нашој правној теорији заједнички тестамент није прихваћен јер се сматра да одступа од основних карактеристика завештајног располагања, а то су једностраност и опозивост. Завештање представља једностран правни посао и никакв утицај нити условљеност последње воље није допуштен. Такође, завештање представља опозив правни посао за случај смрти и може бити опозвано у било ком тренутку, тако да нема обавезујући карактер. Право опозива је израз завештаочеве приватне аутономије и не може бити ограничено, нити га се тестатор може одрећи.

Као аргумент у прилог прихватања заједничког тестаamenta наводи се то да је он у духу брака и да почива на потреби заједничког управљања имовином. Брачни партнери би требало не само за време трајања брака да врше заједничка имовинскоправна располагања, већ да се договарају и о

имовинскоправним располагањима за случај смрти, што омогућава форма заједничког завештања. Неспорно је да је намера да се управља имовином и након сопствене смрти мотив за креирање нових форми располагања за случај смрти, али се поставља питање колико је заједничко управљање имовином за случај смрти у складу са потребама савременог човека, имајући у виду доминацију приватне својине која је израз индивидуализма и самоопредељења.

*Tamara Đurđić Milošević, Ph.D., Associate Professor
Faculty of Law, University of Kragujevac*

JOINT WILL AND RELATED INSTITUTS

Summary

Joint will represents an instrument for property disposal pertaining to death as an alternative to the traditionally represented classic testament in all modern rights. Considering its specific legal nature as an institution that is between classic testament and inheritance contract, a comparative analysis of joint bequest with other types of inheritance disposal is of particular importance for the development of modern inheritance law. At the same time, the expansion of private law autonomy takes the central place in the current reform of Serbian inheritance law.

Key words: death dispositions; joint will; classic testament; inheritance contract.

Литература

- Bartholomeyczik, H, Schlüter, W., *Erbrecht*, C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1975.
- Бранковић, С., *Заједнички тестамент*, Гласник Адвокатске Коморе Војводине, бр. 4/53.
- Brox H., *Erbrecht*, Carl Heymanns Verlag, Köln-Berlin-München, 2004.
- Burandt, V., Rojahn, D., *Erbrecht*, Verlag C.H. Beck, München, 2011.
- Dieter, L., *Erbrecht*, Mohr Siebec, München, 2002.

- Ferrari, S., *Erbrecht - Ein Handbuch für die Praxis*, Manzshe Verlags – und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2007.
- Lange, H., Kuchinke, K., *Erbrecht*, Verlag C. H. Beck München, 2001.
- Повлакић, М., Софтић-Каденић, Д., *Да ли је потребно увести нове форме располагања morts causa у насљедно право у Босни и Херцеговини?*, Зборник радова Свеучилишта у Сплиту, Неум, 2012.
- Немачки грађански законик BGB - Bürgerliches Gesetzbuch (gesetze-im-internet.de)